

Fajok? Etnicitás és rasszizmus

1. Ki a rasszista?

Orbán Viktor 2022. július 23-i Tusnádfürdőn felolvasott – tehát előre megírt és vélhetően többekkel egyeztetett – programadó beszédének a *fajok keveredésére* vonatkozó eszmefuttatásai okkal és előre borítékolhatóan felháborodást váltottak ki a liberális demokrácia hívei körében Magyarországon és szerinte a világban.¹ Ami ott elhangzott, az – hogy stílusosan fogalmazzunk – *schwarz auf weiß* rasszista, náci beszéd volt. Csakhogy sem társadalomkutatóként, sem köznapi emberként nem csukhatjuk be a szemünket. Nem mondhatjuk – az ismert magyar történelmi szófordulattal –, hogy „boszorkányok pedig nincsenek”; vagyis azt, hogy nem léteznek egymástól láthatóan erősen különböző népcsoportok, „s mivel ilyenek nincsenek, ezért róluk semmiféle említés ne essék”. Még a világ legerősebb és legbefolyásosabb demokráciájában, a 235 éves alkotmányára méltán büszke Egyesült Államokban is élő probléma a feketék hátrányára megvalósuló faji megkülönböztetés, és ezt ekként is emlegetik (*racial discrimination*).

Előrebocsátjuk cikkünk végkövetkeztetéseit:

1. Az emberiségen belül egymástól egyértelműen és szisztematikus

módon megkülönböztethető fajok nincsenek, de van számos etnikai csoport, melynek tagjai külső jegyek alapján és/vagy nyelvi kulturális ismérvek szerint jól érzékelhetően különböznek egymástól.

2. Az „etnikailag homogén” nemzet fogalma, amelyet Orbán már régóta használ, Magyarországra nem érvényes, és mint elemzési fogalom nem is hasznos.

3. Az a jó társadalom, amelyben mindenki eldöntheti, hogy melyik etnikai csoportba (vagy csoportokba) tartozik. A multikulturalizmus pozitív fejlemény.

4. Miután fajok nincsenek, a fajok keveredéséről beszélni értelmetlen badarság. „Vérkeveredés”-ről elmélkedni még inkább az. Ámde, miután nem a golya hozza a gyereket, a tudatos párválasztásnak van befolyása az utódok génállományára. Például egy átlagosnál magasabb férfi és egy átlagosnál magasabb nő utódai nagy valószínűséggel szintén magasak lesznek.

5. Tekintettel arra, hogy angolul, németül (és bizonyára más európai nyelvekben is) a *race* és a *Rasse* szavak magyar megfelelője a „faj”, csak zavart okozhat az, ha magyar nyelvű mondatkörnyezetben a „rassz” kifejezést használjuk. Ezt célszerű kerülni mind a tudományban, mind a közbeszédben.

6. Attól, hogy nincsenek sem fajok, sem rasszok, rasszisták még létezhetnek és léteznek is.

¹ Ennek a tanulmánynak lényegesen rövidített változata megjelent az *Élet és Irodalom* 2022. évi 32. számában *A fajok keveredéséről – komolyan* címmel.

Rasszista az, aki a különféle etnikai csoportok keveredésében valami különlegesen jót vagy különlegesen rosszat lát, s aki ezt a keveredést politikai erővel, hatalmi szóval vagy saját szavazatával akadályozni vagy éppenséggel erőltetni kívánja. Amerikában egy tipikus rasszista ilyeneket gondol és mond: „Nem szavazok Obamára, mert néger.” Vagy éppen fordítva: „Azért szavazok Obamára, mert fekete bőrű.” A tusnádfürdői beszédében Orbán az európaiak és az Európán kívül születettek keveredését kárhoztatta: „Van az a világ, ahol az európai népek összekeverednek az Európán kívül érkezőkkel. Na, az kevert fajú világ. És vagyunk mi, ahol Európán belül élő népek keverednek össze egymással: mozognak, munkát vállalnak, meg átköltöznek. Ezért például a Kárpát-medencében mi nem vagyunk kevert fajúak, hanem egész egyszerűen a saját európai otthonában élő népeknek vagyunk a keveréke. [...] Egymással hajlandók vagyunk keveredni, de nem akarunk kevert fajúvá válni, ezért harcoltunk Nándorfehérvárnál, ezért állítottuk meg a törököt Bécsnél”.² A nem is túl távoli jövőről pedig Orbán ilyeneket mondott: „a hozzánk érkező keresztényeket valahogyan be kell fogadnunk [...] de akiket meg nem akarunk beengedni – Schengen ide, Schengen oda –, a nyugati határainknál majd meg kell állítani.”

² Ez egyszerűen nem igaz. Bécs 1683-as osztrómánál Thökoly és a kurucok nem a pápa által verbuvált keresztény szövetség, hanem a támadó oszmán fél szövetségesei voltak. S bár Thökoly csapatai nem vettek részt Bécs ostromában, a magyar főurak túlnyomó többsége élelemmel és fegyveresen is támogatta a törököket.

2. A fajok rivalizálása

Biológiai összefüggésben a „faj” szó Arisztotelész óta használatos. Darwin fellépéséig (*A fajok eredete*, 1859) a faj leíró természettudományi fogalom volt, az élőlények különböző csoportjainak sajátosságait volt hivatott rendszerezni. A darwini megközelítés újdonsága abban rejlett, hogy ő a fajok egymás mellett élését és egymással folytatott harcát az evolúció, a fejlődés paradigmájának rendszerébe ágyazta bele. Ezt a harcot csak a fejlődésre képes fajok élék túl, vagyis – leegyszerűsítve – megjelent a fejlődésre képes és képtelen fajok megkülönböztetése. A dinoszauruszok kipusztultak, az emberszabású majmok, majd a különféle előemberek és „végül” a *homo sapiens* diadalmaskodott. Ez igaz. De ez nem egy lineáris folyamat volt. A legújabb genetikai kutatásokból tudjuk, hogy az eurázsiai kontinensen 50-60 ezer évvel ezelőtt az Afrikából betelepülő, mai értelemben vett modern emberek (*homo sapiens*) keveredtek az itt élő neandervölgyi és gyesiszovai népcsoportokkal, és életképes utódokat hoztak létre. Vagyis majd minden Földön élő mai emberben van neandervölgyi és gyesiszovai gén is – nem csak a *homo sapiens* örökítőanyaga. A modern orvostudomány egyik szakterülete, a populációs genetika azt is feltárta, hogy ennek a sok tízezer évvel ezelőtti fajkeveredésnek ma is objektíve mérhető következményei vannak arra nézve, hogy az eltérő genetikai örökséggel rendelkező mai emberek milyen valószínűséggel kapnak meg bizonyos betegségeket.

Darwint Marx sem tudta megkerülni. Az emberi történelem osztályharcai kétségtelenül gondolati rokon-

ságot mutatnak a fajok és a fajokon belüli rivalizálással. Marx még azzal is kacérkodott, hogy *A tőkét* (1867) a maga korában is elismert angol természettudósna ajánlja. Végül nem tette, de két helyen is hivatkozott rá, és művének egy példányát egy tiszteletteljes és egyetértő dedikációval 1873-ban elküldte neki. Az más kérdés, hogy Darwin *A tőkét* nem olvasta, és alkalmanként inkább bíráló megjegyzéseket fogalmazott meg a marx eredetű gondolatok kapcsán. Az viszont igaz, hogy Darwin ismerete és egyetértéssel interpretálta az angol demográfus Robert Malthus túlnépesedési elméletét (*Tanulmány a népesedés törvényéről*, 1798), amit viszont Marx semmire sem becsült.

Napjainkban tudományos evidencia, hogy a ma élő emberek, az a nyolcmilliárd ember, akik benépesítik a Földet, egyetlen fajhoz tartoznak. De mivel ezen belül az egyes népcsoportok eltérnek egymástól bőrszín, testalkat, magasság, testszőrzet, archerendezés stb. szerint, az azonosságok mellett a különbségek is nyilvánvalók mindenki számára. Ezen belül a legfontosabb, a bőr színe morfológiai jelenség. Biológiai következménye nincs, de összefügg genetikai tényezőkkel is.

Mint erről szó lesz, a „faj” fogalma 1945-től Európában a holokauszt következtében kompromittálódott ugyan, de az USA-ban és sok más nem európai országban a faj fogalma jogi és köznapi értelemben egyaránt továbbra is használatos. Az ENSZ angolul írott dokumentumai a faj szerinti megkülönböztetést ugyan tiltják, de ezzel implicit módon elismerik, hogy mégiscsak többféle emberi faj él egymás mellett. A faji megkülönböztetés fogalma bekerült

az NSZK 1949-ben – nyilván amerikai irányítással – született alkotmányába, a *Grundgesetz*be is. Csak most, a szociáldemokrata–zöld–liberális kormánykoalíció idején került napirendre, hogy kivegyék a *Rasse* szót az alaptörvényből. Más országokban, amelyekben ugyanez a helyzet – például Magyarországon –, ez még fel sem merült.

Mi több, saját önazonosságuk szempontjából emberek tíz- és százmilliói számára ezek a különbségek nem csak létező tények, de meghatározó fontosságúak – akárhogyan is nevezik ők maguk vagy a környezetük ezeket a különbségeket. Ez alapvetően befolyásolja a párválasztást is. És máris ott vagyunk a „fajok keveredésénél”, amiről Orbán beszél. Talán érthetőbb lenne emberi alfajokról beszélni, de a morfológiai különbségek – például a különböző bőrszín – nem indokolják azt a megkülönböztetést, mely a különféle etnikumoknak alacsonyabb vagy magasabb intellektuális képességet, fokozottabb túlélési képességet, magasabb termékenységet tulajdonít, s ennek alapján károsnak tartja az etnikumok közötti keveredést.

Még egy utolsó gondolat a biológiai árról. Igen, lehet azt mondani, hogy a bőr színe valamilyen értelemben biológiai jelenség. Csak éppen ha nem lenne diszkrimináció, akkor ennek a különbségnek nem lenne társadalmi jelentősége, mint ahogyan a szem, a haj színének vagy az egyének vércsoportjának sincs. A mai japánok zöme allergiás a tejjre, mert ezer éve nem ittak tejet, az ausztrál bennszülöttek vagy amerikai indiánokat megöli az alkohol, mert az európai „migráns”-ok (értsd rabszolgatartók) inváziója előtt évezredekig nem ittak alkoholt.

Egyébként abban sincs tudományos közmegegyezés, hogy hányféle etnikumot indokolt megkülönböztetni. Az európai konvenció földrajzi alapon négy *nagyrasszt* különböztet meg: ausztraloïd, negrid, mongoloïd és europid nagyrasszokat. Az 2020-as amerikai népszámlálásban öt fajt (race) különböztettek meg: 1. fehérek, 2. feketék, afroamerikaiak, 3. ázsiaiak, 4. amerikai indiánok, alaszki bennszülöttek, 5. hawaiiak, egyéb csendes-óceániak. A faji besorolás önbevalláson alapult, és 2000 óta egynél több fajt is megnevezhet a válaszadó. A fehéreken kívüli legnagyobb „alfajjal”, a latinókkal (2020-ban ők adták az amerikai népesség 18,7 százalékát) nem tudnak mit kezdeni a demográfusok. Ezek egy része fehér bőrszínű, tehát „ránézésre” nem lehet azonosítani, ezért őket nem fajnak (*race*), hanem etnikai csoportnak nevezik.

További bonyolító tényező, hogy az egyes népcsoportokra „jellemző”, szabad szemmel is jól nyomon követhető különbségek akár egy vagy két generáción belül is elhalványulhatnak, vagy ellentétjükre fordítódnak. Az alacsony termetűnek gondolt mai kínaiak 10-20 centivel is magasabbak, mint szüleik, mert sokat javult a táplálkozásuk. Vagy ellenkezőleg, a rezervátumokban élő indiánok és az Amerikában élő mexikói bevándorlók krónikusan elhízottakká váltak a helytelen táplálkozás következtében. Könyvtárnyi szakirodalom bizonyítja, hogy a termékenységi adatok sem különböznek az egyes népcsoportok között. Az általános életszínvonal emelkedésével és ezen belül az iskolázottság kiterjedésével a világ minden országában meredeken csökken a nők termékenysége.

Szinte csak ez a két tényező számít, semmi más, még a kulturális-vallási különbségek sem. Ez még az arab/muszlim világra is igaz. Noha az kétségtelen, hogy a nagy világvallások között a muszlim nők termékenysége még mindig a legnagyobb, de ez folyamatosan csökken: az 1995. évi 4,3-ról 2015-re 2,9-re esett vissza a gyermekszám. Iránban például, ahol a vallási vezetők nagyon erőteljesen beavatkoznak a nők életébe, az átlagos gyermekszám az 1984. évi 7,0 szintről mára 1,7-re zuhant vissza (*The Economist*, 2022. aug. 20.).

3. A faj fogalmának használata a mindennapok kontextusában

Az angol nyelvben társadalmi csoportok fajokként történő leírása először a 16–17. században jelent meg. A brit gyarmatbirodalom terjeszkedésével szükségessé vált a birodalomban élő különféle népek megkülönböztetése, s erre – ma már mondhatjuk, elég szerencsétlenül – szintén a „faj” kifejezést kezdték használni. Voltak tehát – egyfelől – az erőforrások és a pénz felett rendelkező fehér bőrű britek, akik hazájukból elköltözve, a meggazdagodás reményében vagy állami rendelésre Indiába, Ausztráliába vagy Afrikába költöztek. Másfelől pedig – mindenki más őslakos volt (például az aboriginek Ausztráliában vagy bárki más, aki valamely Anglián kívüli országból települt be. Ez az ártatlannak tűnő, „maszatos” definíció a maga korában sem volt annyira ártatlan. A legkevésbé Amerikában, ahol az angol gondolkodás mintájára a társadalmat ugyancsak különböző „fajokra” osztották. A társadalom törzsét a WASP-ok (*White Anglo-Saxon Protestant*), a fehér bőrű, angol származású pro-

testánsok alkották a „másokkal” szemben. Már az angliai szóhasználatban is megjelent az „alacsonyabb” és „magasabb” rendű fajok rémsége, ahonnan néhány gondolati ugrással el lehetett oda jutni, hogy a „fajok tisztaságára” kell törekedni, mert a fajok keveredése biológiai értelemben szükségszerűen a domináns faj hanyatlásához vezet. Egyébként az angol gyarmatosítás egy más vonatkozásban is különbözött a spanyol, portugál, belga gyarmatosításól. A brit gyarmatokon, például Indiában, ugyan a népesség nagy többsége nem lett angol, de létrejött egy angol típusú adminisztráció, széles körben elterjedt az angol nyelv és kultúra, ami lehetővé tett egy más gyarmatokhoz képest kevésbé véres (részleteiben esetenként akár még demokratikusnak is nevezhető) kormányzati rendszert a függetlenség kivívása után.

Az Egyesült Államokban volt két olyan etnikum, melyeket látszólag okkal „alacsonyabb rendű” fajnak lehetett nevezni: a rabszolgaként erőszakkal betelepített feketékről és a gyarmatosításkor nem teljesen kipurított amerikai indiánokról volt szó. Ezzel a két etnikummal szemben a „fajkeveredés”-sel kapcsolatban szigorú törvények s még azoknál is kegyetlenebb társadalmi gyakorlat volt érvényben. A jogokat és tiltásokat mindkét népcsoport esetében faji alapon, kvázi biológiai ismervek alapján határozták meg. Ez különösen érdekes volt az afrikai-amerikaiak esetében, mely csoportba a fekete bőrszínűeket sorolták be. Igen ám, de számottevő volt a fekete-fehér kapcsolatokból született gyermekek száma. Bár nem kevés fekete férfit öltek meg azért, mert akár közös

megegyezéssel is szexuális kapcsolata volt fehér nővel, ugyanez nem állt a fehér férfiakra. Nem kevés fehér férfi rabszolgatartónak volt gyermeke fekete rabszolgájától – bár azt többnyire nem fogadta el gyermekeként, de ez a fajta szexuális viszony társadalmilag a 19. század jó részében elfogadható volt. Voltak tehát „feketék”, akiknek a bőrszíne nem volt különösebben vagy egyáltalán fekete. Erre született az a meglehetősen abszurd amerikai sztereotípiája, hogy akinek „egy csepp fekete vére van”, az afroamerikai.

A bevándorlás és különböző társadalmi háttérű népcsoportok termékenysége nyomán napjainkban a fehérek az amerikai társadalom 61,6 százalékát teszik ki – ez az arányszám 2010-ban még 72,4 százalék volt. Ez nem a feketék „túlszaporodása” miatt van így. A feketék arányszáma 12 százalék körül stagnál hosszabb idő óta – a spanyolajkúak és az ázsiai bevándorlók aránya nő. Ennek ellenére ezek az egyszerű számok elegendő muníciót adtak Donald Trumpnak, hogy bevándorlásellenes kampányával 2016-ban sok szövetségi államban megszerezze a fehérek többségét veszélyben látó, fehér kétkezi munkások szavazatát, és őt válasszák meg az Egyesült Államok elnökének.

3.1 Ki a néger, ki a cigány?

Az etnikai csoportok egymástól elsődlegesen kulturálisan különböznek. Tanulmányunk bevezetőjében azt írtuk, hogy az a jó társadalom, amelyben mindenki eldöntheti, ha akarja, hogy melyik etnikai csoportba tartozik. Ha nem akarja eldönteni, akkor viszont ne kényszerítsék, sőt ne is késztessek arra, hogy

ezt eldöntse. Nagyon is helyénvaló, hogy Magyarországon a rendőrség nem tartja nyilván a bűnözők etnikai megoszlását, és az igazolványokba sem írnak be semmilyen etnikai azonosítót.

Vannak azonban olyan etnikai csoportok, amelyek tagjait más etnikai csoportok tagjai „ránézésre” is azonosíthatónak” tartanak (fehér bőrszínűek, szőke hajúak, kék szeműek stb.). Vannak, akik azt választják, hogy az ily módon meghatározott etnikai csoporthoz tartozónak tekintik saját magukat. Ugyanakkor a kiváló harvardi szociológus, Mary C. Waters 1990-ben megjelent könyvében (*Ethnic Options: Choosing Identities in America*) okkal hívta fel a figyelmet arra, hogy van egy etnikai csoport, amelybe tartozni nem választás kérdése. Az amerikai feketéknek a bőrszínük miatt nincs választási lehetőségük. De ez nem pusztán biológiai adottság, az adott ország történelméből és szokásai-ból is következik. Waters későbbi munkájában vizsgálta a Karib-szigetéről az USA-ba bevándorlókat. Kiderült, nagyon sokan meg voltak döbbenve, amikor Amerikában a bőrszínük alapján feketének tekintették őket. A Karib-szigetek jó részén ez a megkülönböztetés nem vagy alig létezik. Hasonló a helyzet a több mint 200 milliós Braziliában is. A holokauszt tapasztalata nélküli országban a faj (vagy a rassz) fogalmának kvázi biológiai értelemben vett használata ma is általános, mert a fehérek, a feketék, az indiánok stb. keveredése generációk óta nagyon gyakori. Szó sincs arról, hogy ezt a keveredést ártalmasnak vagy megállítandónak gondolná a közvélemény, és több külön szavuk

van arra, hogy kiben mennyi a fekete, fehér vagy indián eredet. A besorolás összefügg az osztályhelyzettel is. Ha valakinek javul az osztályhelyzete, akkor mintegy kifehéredik (*whitening*). A magasabb társadalmi státuszú feketék inkább tekintik önmagukat is fehérnek, és a környezetük is hajlik erre. Hasonlóan működik a kasztrendszer Indiában. A tradicionálisan magasabb rendű kasztok legfőbb jellemzője a fehér és a még fehérebb bőrszín.

A múltban sok esetben még csak a bőr színéről sem volt szó, hanem csupán *máságról*. A 19. században az Egyesült Államokban az íreket is külön fajnak tekintették, de állt ez a zsidókra, a szlávokra és az olaszokra is. Mindez megváltozott a 20. század második felére, amikor minden európai származású fehér fehérnek számított, és a többiek lettek a *mások*. Csakhogy a Dél-Amerikából Észak-Amerikába bevándorlók jelentős része fehér bőrű volt, így a latinók között a származás szerinti megkülönböztetés a nagy fokú összeházasodás miatt „ránézésre” már akkor is lehetetlen volt. Ez évtizedeken át fejtörést okozott a népszámlálásban. 2000-ben nagy változás történt: a korábbi, faji alapú megkülönböztetést (fehérek, feketék, ázsiaiak, indiánok) kiegészítették az etnikai dimenzióval. A latinókra gondolva, akiknek bőrszíne fehér is lehet, de kultúrájuk egyértelműen különböző, újabban mindenkinek kétféle önbesorolást kell elvégeznie. Önmagára vonatkozóan mindenki egy vagy több faj és etnikum között választhat, és akár mindegyikből többet is megjelölhet.

Ezzel párhuzamosan az is változott, hogy ki dönti el a szóban for-

gó személy „faji” besorolását. Jó ideig ezt az Egyesült Államokban a népszámlálási kérdezőbiztosok vagy más „szakértők” döntötték el. A gyermek születésekor például az orvos vagy a baba döntötte el, hogy a gyermek fekete-e vagy fehér – a szülőket meg se kérdezték. Ma már a faji-etnikai besorolás önbevalláson alapul, a szülők, a megkérdezettek döntenek el, hogy magukat vagy gyermekeiket minek tekintik.

Az 1970-es években zajlott erről érdekes jogvita az USA-ban. Egy negyvenes éveiben járó fehér nő elszánta magát arra, hogy külföldre utazzon (nem ritka az USA-ban, hogy sokan soha nem utaznak külföldre, elég nagy az USA maga). De ehhez útlevelelre volt szüksége. Az útlevelet viszont csak születési anyakönyvi kivonat ellenében állítják ki. A hölgy visszament a szülőhelyére, és kérte a születési anyakönyvi kivonatot. Abba viszont legnagyobb megdöbbenésére az volt írva, hogy ő „fekete”. Ő magát mindig fehérnek gondolta, fehér családban nőtt fel, hogy lehetne ő fekete? Kérte, hogy javítsák ki a hibát az anyakönyvében. Erre a város nem volt hajlandó, ezért az asszony beperelte a várost. És a város nyert. Azzal érveltek, hogy amikor született, a bábának kellett eldöntenie a faj kérdését, s mert a baba tudta, hogy valamikor a családjukban volt fekete, ezért őt az akkori szabályok szerint helyesen „feketének” minősítette.

Ez azért is érdekes, mert Magyarországon is évtizedek óta folyik a vita arról, hogy ki a cigány. A népszámlálás – helyesen – nálunk is az önazonosítással dolgozik. A romák helyzetét vizsgáló kutatók viszont azzal érvelnek, hogy így alulbe-

csüljük a roma népesség számát és arányát. Ez biztos így van, de azt „szakértőkre” (rendőrökre, iskolai igazgatókra stb.) bízni, hogy melyik magyarországi intézmény kit tekinthet vagy kit tekintsen cigánynak, jogi, erkölcsi és számos praktikus ok miatt nagyobb hiba volna. Az önbesorolás alapján a magyar népesség 3 százaléka vallotta magát romának (cigánynak). Kemény István és munkatársai szociológiai kutatásaik során abból indultak ki, hogy roma az, akit a környezetében élők annak tekintenek, hiszen ez vezet a diszkriminációhoz. Csakhogy a környezet megint csak egy határok nélküli, maszatos kategória. Így a magyar szociológusok is visszajutottak a szakértők megkérdezéséhez. Az iskolaigazgatók, a rendőrök, a szociális munkások jó közelítéssel biztosan tudják, hogy kik a cigányok egy adott településen. Ezzel a módszerrel sikerült a roma népesség arányát jelentősen emelni – és vélhetően egy valóságközelibb számot kapni. A Debreceni Egyetem munkatársai által irányított, az ország összes településére kiterjedő, 2011 és 2013 között folytatott adatgyűjtés szerint a teljes népességen belül akkor (vagyis bő tíz évvel ezelőtt!) 9 százalék volt a cigány népesség aránya. Ugyanakkor az önbesorolás szakértői besorolással való helyettesítése is problematikus. Egyrészt a szakértők – például a rendőrök – hajlamosak azokat cigányoknak tekinteni, akikkel valami problémájuk volt. Az is előfordul, hogy a szakértők éppen a sikeres cigányokat nem azonosítják romaként.

Egészen az 1920-as évekig a „faj” fogalmát az amerikaiakhoz hasonló „maszatos” módon használták Ma-

gyarországon is. A 19. században már írtak a „magyar faj”-ról, ez akkor a magyarul beszélő fehér bőrű emberekre vonatkozott, megkülönböztetve őket a horvátoktól, románoktól, szászoktól, sváboktól, szlovákoktól, a nem asszimilált zsidóktól és a cigányoktól (lásd Ady Endre: *A fajok cirkuszában, Szép, magyar Sors*). Pontosabb lett volna arról írni, hogy Magyarország ekkortájt egy soketnikumú, multikulturális társadalom volt. Ez a keveredés évszázadokon át nemcsak hogy nem okozott problémát, hanem kifejezetten kormányzati cél volt, amit a magyar királyok aktív betelepítési intézkedésekkel támogattak. Mi több, mint azt Gerő András történész egy briliáns tanulmányban kimutatta, már az Árpád-házi királyok is előszeretettel választottak maguknak szláv, német és bizánci „importfeleségeket” – persze nem etnikai vagy kulturális, hanem dinasztikus megfontolásból. Vagyis a magyar Árpád-házi királyokat többnyire nem magyar anya szülte. Nem volt ez másképp Európa más országaiban sem ezer éven át. A mai angol királyi ház például egyáltalán nem Windsor, hanem *echte* német, Szász-Coburg-Gothai.

Az 1920-as években a németországi náciizmus megjelenésével a helyzet drámaian megváltozott Európában, és nyilván megváltozott volna az egész világon is, ha Hitler világuralmi tervei megvalósulnak. Megjelent az „árja” fogalma, ami köznapi értelemben most már egy magasabb rendű fajt jelentett. Bár a náci ideológiában az árja fogalma szintén pontatlan volt és változott is, az nem volt kétséges, hogy a zsidók nem árják. Hitler és körei a legfőbb veszélynek a különböző fajok keve-

redését, elsősorban a zsidók és nem zsidók házasságában látták. Az árja fajt – ha pontosak akarunk lenni – úgy is fel lehetett fogni, mint nem zsidó, fehér európaiat. Ebben a fogalmi modellbe a feketék eleve nem illeszkedtek bele. Néhány rövid évtized során változott a romák értékelése is. A kezdeti bizonytalankodás után – amikor a romák még árjának voltak tekintve, és üldözendőnek csak a más fajokkal vegyülő cigányokat nevezték meg, még nem volt szó a romák szisztematikus fizikai megsemmisítéséről. Kezdetben a náci nem hirdették a nem árják fizikai megsemmisítését – a cél csak az árja faj tisztaságának a megőrzése, a fajok keveredésének a megakadályozása volt. 1942 után azonban a „végső megoldás” a nem árják legyilkolása lett. Ekkor a nem árja fajok pusztítása már kiterjedt a zsidókon kívül a cigányokra, sőt a szlávokra is. S ha lettek volna nagy számban feketék Európában, nyilván a feketék kiirtása is része lett volna a náci ideológiájának és gyakorlatának.

A nem árjakkal szemben elkövetett szörnyű világháborús bűnök után – a mindenkori szélsőjobboldal kivételével – a faj fogalma elfogadhatatlanná vált Európában. Ettől kezdve Európában a „faj” kifejezést az etnikum helyettesíti. Míg a „faj” esetében valamiféle biológiai vagy annak látszó különbségről volt szó, az etnikumon (a görög *ethnosz* = nép kifejezésből átvéve) történelmileg kialakult, az összetartozás tudatával, közös nyelvvel, kultúrával és hagyományokkal rendelkező populációt szokás érteni. De itt is vannak bonyolító tényezők: vannak orosz anyanyelvű ukránok, és a katalánoknak is csak a 60 százaléka beszél

katalánul, a magyarországi cigányok jelentős része nem ismer egyetlen cigány nyelvet sem, stb.

Globalizált világunkban az etnikumok és a kultúrák keveredése is tény. Ugyanakkor tény az is, hogy különböző etnikai csoportokon belül – különösen, ha azokat „fajként” definiálják – a párválasztás során előnyben részesülnek az azonos etnikai csoporthoz tartozók. Bár világsszerte nő a vegyes házasságok aránya, de meghatározó az etnikumon belüli házassodás. És ezzel megint visszajutottunk a „fajok keveredése” tézishez. A Tusnádfürdőn kifejtett gondolatmenet alapján az orbáni államideál, a Nemzeti Együttműködés Rendszere (NER) akadályozni igyekszik a bevándorlást, idegen fajnak tekinti a feketéket, a zsidó-keresztény többség érdekeinek védelmére hivatkozva nem akarja beengedni Európába a nem keresztény vallásúakat.

Orbán és fegyverhordozói későbbi nyilatkozataikban ettől egy árnyalatnyit visszaléptek. Az hangsúlyozták, hogy a miniszterelnök nem fajok, hanem civilizációk közötti különbségekről beszélt vagy akart beszélni. És már a tusnádfürdői beszédben is hat ízben használta a magyar köznyelvben eddig ismeretlen „posztnyugati” jelzőt, erőteljesen arra utalva, hogy a fajkeveredés és a migráció ügyében nem ő változtatta meg a véleményét az elmúlt harminc évben, aki a liberális demokrácia eszméjét egy rasszista álláspontra cserélte fel, hanem a nyugati demokráciák tévedtek hirtelen rossz útra. Csakhogy, akár fajok, akár civilizációk keveredését utasítja el a magyar miniszterelnök, ez így is, úgy is rasszista érvelés. Szerinte a

posztnyugati Európa azért hanyatlal, mert beengedi az iszlámot és a feketéket. De ha a különbség civilizációs, és nem biológiai, miért is lenne baj, ha a feketéknek lenne nem fekete párjuk, ha a muzulmánoknak – akik egyként a judaizmushoz és a kereszténységhez hasonlóan Ábrahám vallásából vezetnek le a kultúrájukat – egy keresztény vagy esetleg ateista partnert találnának? Ez lenne a „Nyugat hanyatlása”? Lehet, hogy Orbán csak pontatlanul fogalmazott, nem fajokról, hanem etnikai csoportokról akart beszélni, de még ebben az esetben is kérdéses, miért jelent számára rosszat az etnikai csoportok keveredése, ami éppen sággal a magyar progresszió és az európai haladás fontos mechanizmusa volt az elmúlt ezer évben. Mint azt Orbán sem vonhatja kétségbe, a magyar közgondolkodás egyik régi alaptézise, amit az államalapító Szent István Imre fiához írt intelmeiben megfogalmazott: az etnikai sokféleség előny és nem hátrány egy ország sikerében: „Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő.”

3.2 Ki a német,

ki a francia és ki a magyar?

Mint az közismert, 1945 után az újjáépítéshez s különösen az 50-es években meginduló páratlan fellendüléshez nagy szükség volt jelentős bevándorlásra az európai, fehér, zsidó-keresztény népesség körén kívül-

ról is. Utólag az is bebizonyosodott, hogy a német „gazdasági csoda” elképzelhetetlen lett volna az olcsó bérű török vendégmunkások nélkül. Afrikai vendégmunkások nélkül Franciaországnak sem lett volna „dicsőséges harminc éve” 1945 és 1975 között (*Les Trente Glorieuses*). Németországba, Ausztriába és más országokba is kezdetben fiatal török férfiakat engedtek be – rövid vízummal, család nélkül. Ám később, tekintettel Európai Unió liberális, demokrata értékrendjére, meg kellett engedni a családegyesítést, sőt még az állampolgárság megszerzését is. Németországban, miként a kontinentális demokráciák többségében, az országon belüli születés nem ad állampolgárságot – azt kérvényezni kell. S ez nem is olyan egyszerű, mert a török törvények nem engedik meg a kettős állampolgárságot. Mindennek ellenére a török származású németek számát a kutatók 2020 táján 7 millióra becsülték (8,4 százalék), jóllehet nagyobb részük nem rendelkezik német állampolgársággal. A hasonló módszerrel becsült 2008-as francia adatok szerint a külföldön született, illetve a Franciaországban vegyes házasságból származó populáció összlétszáma 15,3 millió fő (22,7 százalék). Az persze már nehezebben számszerűsíthető, hogy az egykori vendégmunkások és leszármazottaik mára mennyire integrálódtak és/vagy asszimilálódtak a német, illetve a francia társadalomba. Bár – mint mindjárt látni fogjuk – az állampolgársági elvet illetően Franciaország inkább „nyitott társadalom”, mint Németország, mégis a törökök inkább integrálták Németországban, mint az észak-afrikai bevándorlókat Franciaországban.

Ki lehet egy állam polgára? Akiknek ugyanaz a származásuk, vagy akik ugyanazon a területen élnek, függetlenül a származásuktól? Ezt a kérdést veti fel már Max Weber is az 1914-es várostanulmányában. A tanulmány központi kérdése – mint annyi más Weber-tanulmányban – az, hogy miért éppen Európa, az első kapitalista és demokratikus földrész lett a modern világ éllovasa. Weber azzal érvel, hogy az európai, különösen az olasz városfejlődés sajátja az volt, hogy ha a jobbágyoknak sikerült egy városba menekülniük egy bizonyos idő múltán már nem kérhette a földesúr vissza egykori jobbágyát, abból a város polgára lett. Ebből következően a területiség elve felülírta a vérségi meghatározottságot, és ez jónak bizonyult a gazdasági fejlődés szempontjából.

Az állampolgárság megszerzésének lehetősége szempontjából nagyon fontos volt, hogy Európában a területi elv (*ius soli*) vált meghatározóvá a vérségi elv (*ius sanguinis*) helyett. Napjainkban Franciaországban és hét további országban (Belgium, Egyesült Királyság, Finnország, Görögország, Hollandia, Olaszország, Spanyolország) alapjában véve a területi elv érvényesül, ami azt jelenti, hogy a bevándorló szülők gyermekei nagyon könnyen kaphatnak állampolgárságot, ha már az adott országban születtek. E tárgykörben Rogers Brubaker 1992-es *Citizenship and Nationhood in France and Germany* címen megjelent könyve különösen jelentős. A francia fejlődés ellenpéldájaként Brubaker azzal érvel, hogy Németországban évszázadok óta meghatározó a volt a vérségi elv. Ez tulajdonképpen egy kulturális alapú megközelítés. Német az, aki a német

kulturához tartozik, németül beszél. Német nemzetállam nem létezett, és ma sem létezik. Ezt volt hivatott a kulturális nemzet fogalma helyettesíteni. Ez különösen fontossá vált 1945 és 1990 között, amikor Nyugat-Németország – vagyis a Német Szövetségi Köztársaság – kötelezettséget vállalt a kelet-európai országokból kitelepített és/vagy onnan menekülni akaró német kisebbség – mintegy 10 millió ember – befogadására. Ennek nagyon is megfelelt a vérségi elv. Aki be tudta bizonyítani a német származását akár csak egy nagyszülő német nyelvű anyakönyvével, az minden további feltétel nélkül német állampolgárságot kaphatott.

Ebből a megközelítésből vizsgálva izgalmas és ritkán tárgyalt módon ellentmondásos a mai magyar közfelfogás. Révész Sándor 2017-ben, egy rövid publicisztikájában arra hívta fel a figyelmet, hogy az I. világháború előtt a magyar közjog és közfelfogás azt tekintette magától értődőnek, hogy mindenki a magyar nemzet része, aki a 325 ezer négyzetkilométernyi területet uráló Magyarország határain belül él, függetlenül, hogy kulturális-nyelvi értelemben szlováknak, romának vagy horvátnak tekinti magát. Trianon után – szinte egyik napról a másikra – a magyar közfelfogás áttért arra a helyzetértelmezésre, hogy mindenki, aki magyarul beszél, és/vagy közösséget vállal a magyar kultúrával, az magyar – függetlenül attól, hogy a határokon kívül él, és egy másik ország állampolgára.

Annak, hogy a nemzetet miként határozzuk meg, messzemenő hatása van egy nemzeten belül a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdökre.

Ebből a szempontból különösen érdekes Katalónia esete, amiről Örkény Antal számol be most megjelent könyvében (*Társadalmi dilemmák és ütköző elvek*, 2022). Spanyolország általában, Katalónia különösképpen „befogadó” társadalom. Spanyolország népessége 1950-ben 28 millió volt, ma 47 millió, s ezt a növekedést nem a természetes szaporodás, hanem a bevándorlás eredményezte. A ma Katalóniában élők 70 százaléka nem Katalóniában született. De van számottevő katalán nacionalizmus, 2017-ben egy népszavazáson (amit a spanyol állam alkotmányellenesnek minősített) a Katalóniában élők 90 százaléka arra szavazott, hogy Katalónia legyen önálló. A katalán nacionalizmus hangsúlyt fektet a katalán nyelvre, de a spanyol is elfogadott nyelv. (Érdekes kontraszt/párhuzam Ukrajnával: A háború kirobbantása előtt Putyin mintha nem értette volna kellőképpen, hogy orosz anyanyelvűek is lehetnek „hazafias” ukránok.) Örkény számos EU-országban mérte a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdöket. Spanyolország és különösképpen Katalónia a bevándorlókat a leginkább pozitívan megítélő országok közé tartozik. Az is érdekes, hogy a bevándorlás előnyét leginkább a kultúra gazdagodásában látják, szemben a németekkel, akik szintén bevándorlaspártiak, de ők a bevándorlás gazdasági előnyeit értékelik. Magyarország sajnos mindkét szempontból az európai országok sereghajtói közé tartozik.

Végül egy rövid megjegyzés a vendégmunkás-rendszer egyik szélsőséges, mai formájáról. A Magyarországhoz hasonló népességű és területű Egyesült Arab Emírségek lakóinak 90 százaléka (!) vendég-

munkás, s az állampolgárság kizárólag a *ius sanguinis* alapszik. A népesség 10 százaléka tehát hatalmas vagyon felett rendelkezik, s a föld méhéből kinyerhető olajkincsből származó járadékot semmilyen formában sem akarja megosztani bevándorlókkal. Cinikus emberek mondhatják azt: van ebben ráció. Ám az orbáni logika alapján Magyarország nem természeti kincseit védi, hanem különlegesnek vélt kulturális sajátosságait. Ennek a védelme céljából próbálja minimalizálni a menekülteknek nyújtott támogatást, mi több, kerítéssel és szögesdróttal „védi” az etnikailag homogén, keresztény szellemiségűnek deklarált országot a fajkeveredéstől.

4. Miért nem tűnt el a faj fogalma mára?

14

A holokauszt után Európában a faj fogalma – mint a náci beszéd kulcsfogalma – tabuvá vált, s kitüntetetten elfogadhatatlan lett a „fajtisztaság” eszméje és a „fajok keveredésének” megakadályozását szolgáló politika. Létezett természetesen 1945 után is egy európai fehér nacionalista radikalizmus, de egészen a 2000-es évekig ez Európában marginális volt, s többnyire tartózkodott a „fajtisztaságnak” vagy a fajok elkülönítésének a célkitűzésétől. Ez annyira igaz, hogy a globalizáció nyomán, a liberális Európában a különböző etnikai csoportok keveredése elkerülhetetlen, sőt éppenséggel kívánatosnak is nevezhető. Lehet úgy is érvelni, hogy a több kultúrának, nyelvnek és vallásnak kitett országok gyorsabban fejlődnek, és könnyebben alkalmazkodnak váratlan külső változásokhoz (pl. környezetvédelmi kihívások, váratlan világválságok).

Az Egyesült Államokban érdekes módon a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek (afroamerikaiak, amerikai indiánok) érdekei is szerepet játszottak, illetve játszanak abban, hogy az etnikai alapú politikák beépültek a közpolitikába. Ilyenkor beszélünk pozitív diszkriminációról (*affirmative action*). A gyakorlatban, amelynek a törvénybe iktatása Kennedy elnök nevéhez fűződik, arról van szó, hogy az adózásban, az oktatásban és az egészségügyben, bizonyos állás pályázatok elbírálása során a szabályok támogatást biztosítanak ennek a két népcsoportnak. Az afroamerikaiak vagy az amerikai indiánok számára nagyon is fontos, hogy őket az állam és a törvények mint elkülönült „faj”-t mindenki mástól megkülönböztessék. Bár mi ezt a gyakorlatot roppant problematikusnak tartjuk (hogy miért, arra most nem térünk ki részletesen), de ettől még hat évtizede létező és széles körben elfogadott politikákról van szó.

Az egyik probléma abból adódik, hogy az indiánok körében már régóta nagy a vegyes házasságok aránya. „Ránézésre” igencsak nehéz megállapítani, ki indián származású. Az esetek egy részében ez áll az afroamerikaiakra is. Nem véletlenül, hiszen mind az afrikai amerikaiakban, mind az amerikai indiánokban igencsak van nem kevés fehér „vér”. Ezen segít az „egy csepp vér” elve, amelyre korábban már utaltunk, s amelyet az afroamerikaiak mai generációjából sokan is elfogadnak. Ezért ragaszkodnak ahhoz, hogy a népszámláláskor vagy egyéb állami nyilvántartásokban kérdezzék meg, ki milyen fajhoz tartozik. Ez szükséges az *affirmative action*

rendszerének a fenntartásához és finanszírozásához s természetesen a magukat feketének vagy indiánnak deklarálók ilyen támogatásokhoz való hozzájutásához. Ez többnyire nem kvótákon keresztül működik. Szó sincs arról, hogy – mondjuk – meg lenne szabva, hogy egy egyetemen a tanárok hány százalékának afroamerikainak lennie. A pozitív diszkrimináció szellemét az egyetemi oktatók és adminisztrátorok internalizálták. Egyszerűen kínos lenne, ha egy tanszéki értekezleten csupa fehér férfi (s néhány fehér nő) ülne, miközben szembeszökő tény, hogy a diákok között folyamatosan nő az afrikai-amerikai hallgatók aránya. Nincs szükség kvótára, a fehér büntudat elvégzi a dolgát.

Másfelől érdemes figyelembe venni a pozitív diszkriminációval kapcsolatos magyarországi tapasztalatokat is. Az 1990-es joganyag tudatosan kisebbségekről (*minorities*), beszélt, a nyugati szóhasználattal összhangban, a kisebbségi törvény „nemzeti és etnikai kisebbségekről” szól, éppen a romák miatt, akik nem akartak „nemzetiség” lenni, hiszen politikusaik ragaszkodnak ahhoz, hogy ők magyarok. Pár évvel később egyes roma politikusok azzal a követeléssel álltak elő, hogy a jogalkotó mégis tekintse „nemzetiség”-nek a romákat. Egyszerű volt az érvelés. Ha a magyar szabályozás szerint a nemzeti kisebbségek (németek, románok, szlovákok stb.) jogosultak bizonyos pénzügyi támogatásra, akkor ebbe a jogi kategóriába kell felvételt nyerni. Orbánék így és ezért változtatták a kisebbség szóhasználatot nemzetiségre, és miattuk lettek a romák is nemzetiség. Nevezhetjük ezt pragmatizmusnak is, de megal-

pozott tudományos érvként nehéz elfogadni.³

2015–16 körül, a menekült válság idején a „faj” fogalma új jelentőséget kapott Európában is, mert az iszlám vallásúak beáramlása a szélsőjobbnak új programot adott. Most már a kérdés az lett, hogyan lehet megőrizni Európa fehér, keresztény-zsidó (vagy zsidó-keresztény) kultúráját, megakadályozni az iszlám térnyerését, nem is beszélve a feketék fajként történő meghatározásáról, akik közül sokan keresztények voltak. Valószínű, hogy pár évtizeden belül a keresztények nagyobb része „fekete” lesz. Így a faj fogalma új értelmet nyert. Most már nem az árja-zsidó megosztásról van szó, mint a 20. század első felében, hanem a fehér zsidó-keresztény népesség van szembeállítva az iszlámmal és az Európába törekvő feketékkel. Az európai szélsőjobb s így a Fidesz retorikája az európai kereszténység védelmében egyébként is problematikus. A legutóbbi magyar népszámláláson a lakosság 54 százaléka mondta magát „kereszténynek” (2001-ben ez még 75 százalék volt), vagyis a „keresztény magyarság” kategóriája is egyre inkább fikció, mint valóság – akárcsak a 15 millió magyar folyamatos emlegetése.

A magyar főrabbi első nyilatkozata, mely hangsúlyozta, hogy csak egy emberi faj van, s annak etnikai diverzitása érték – hibátlan. De tévedésnek gondoljuk Orbán tusnádfürdői beszédét „antiszemitanak” nevezni, amit sok kommentátor rögtön leszögezett (miközben Frölich Róbert

³ A 2018-as mikrocenzus során 310 ezren határozták meg magukat roma nemzetiségűként.

főbbi ennek az ellenkezőjét mondta). Ámde a holokausztnak árnyékában érthető, hogy zsidókat aggaszt, ha ismét előkerül a faj szerinti megkülönböztetés – s ennyiben aggasztó lehet az Orbán-beszéd is. De az világos, hogy a szóban forgó beszéd nem a zsidókról és a nem zsidókról szól. Az idegen „faj”, amitől menteni kell a magyar társadalmat, az az iszlám és a feketék, sőt újabban a nem heteroszexuális irányultságú emberek csoportja is (lásd a magyar jobboldal LMBTQ-ellenes tüntetéseit a 90-es évek közepe, vagyis közel harminc év óta!). Ehhez az ellentétéhez még jön Magyarország és több kelet-európai ország megoldandó cigánykérdése, amely egészen a legutóbbi időnkig egyáltalán nem kapcsolódott a migrációhoz, mert hiszen a romák betelepülése évszázadokkal korábbi esemény volt.

16

Másképpen fogalmazva: Orbán terminológiájában a „faji” megkülönböztetés nem árjakra és nem árjakra, zsidókra és nem zsidókra vonatkozik, de ettől még ez rasszista gondolat. Ha zsidók helyett most feketéket vagy muzulmánokat mondunk, azzal nem vagyunk kevésbé rasszisták, és nyitva marad a lehetőség, hogy újabb és újabb ellenséget generáljon a politika. Míg a zsidók esetében érvelhet valaki azzal, hogy Orbán fajelmélete erre nem vonat-

kozott, de kérdés, hogy ez mennyiben áll a romákra. Arra a vadonatúj problémára kell utalnunk, hogy Magyarország (de még Csehország is) az Ukrajnából menekülő, úgymond „adaptálhatatlan” romákat nem tekintti egyenjogúnak az Ukrajnából menekülő „igazi” – értsd fehér bőrű – romákkal, és nem ad nekik a nem roma menekültekkel azonos letelepedési jogokat. Konfliktus tehát van bőven. Igazán megdöbbentő Csehország, hiszen ott viszonylag kevés a roma, ennek ellenére az Ukrajnából menekülő magyar állampolgárok közül a cigányokat, ha van magyar útlevelük, Magyarországra küldik, hiszen biztonságos országból érkeznek. Ennél is megdöbbentőbb, hogy a magyar hatóságok is másként bánnak a romákkal és nem romákkal, más táborokban helyezik el őket, és rövidebb a tartózkodási engedélyük.⁴ A romák esetében mintha a faj ismét náci értelmezésű tartalmat nyerne. A náci beszéd, még ha nincs is náci indítéka, vezethet náci politikára. Ez a tusnádfürdői szabadegyetemen elhangzott beszéd igazi veszélye.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Tóth Judit és Bernáth Anikó kiváló cikkét, „Menekültválság, 2022”, amely a Tárki 2022-es Társadalmi R riport című kötetében fog megjelenni a közeljövőben.